

ПРИРОДНІ І АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ У СФЕРІ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

УДК 911.3

Григорій ДЕНИСИК

УНІКАЛЬНІСТЬ ПРИРОДИ І ЛАНДШАФТІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто чинники, що зумовлюють унікальність природи і ландшафтів Західної України. Серед них визначальними є контактність розташування регіону, що має значний вплив також на його клімат, ґрунти, рослинність, тваринний світ, ландшафти та різноманіття заповідних об'єктів, а також особливості їх раціонального використання та охорони. Зазначено, що й на початку ХХІ сторіччя немає фундаментальної праці, де б унікальні властивості природи і ландшафтів Західної України, а також сформованої на їх фоні соціосистеми та своєрідний менталітет людей були показані цілісно.

Ключові слова: Західна Україна, природа, ландшафти, регіон, контактність, унікальність.

Наявність проблеми. Природа і ландшафти Західної України вивчені достатньо. Є навіть ландшафтознавчі карти окремих (Львівська, Волинська, Тернопільська та ін.) областей масштабу 1:200 000, а на деякі фізико-географічні та адміністративні райони й ще детальніші. Разом з тим, це лише початок справжнього пізнання природи і ландшафтів Західної України, унікальність яких у подальшому відобразилась у характерах, віруваннях, традиціях і звичаях людей, що цей регіон населяють, їх господарстві, ставленні до праці тощо. Мабуть, лише сумісні дослідження географів, істориків, економістів, екологів та інших фахівців зможуть виокремити «західноукраїнський образ» цього регіону. Розпочнемо з унікальності природи й ландшафтів. Зрозуміло, що у невеликій за обсягом статті повністю (чи вдасться колись?) розкрити це питання неможливо, а тому для початку розглянемо лише окремі аспекти.

Мета: виокремити найбільш суттєві ознаки природи й ландшафтів Західної України, що визначають їх унікальність, та, частково, розглянути окремі аспекти цієї унікальності.

Аналіз попередніх досліджень. Як уже зазначалось, природа і ландшафти Західної України, особливо упродовж двох минулих сторіч, досліджені навіть краще за інші регіони України. На особливу увагу заслуговують праці львівських та чернівецьких, а трохи пізніше тернопільських, вінницьких та кам'янець-подільських географів. Унікальність природи й ландшафтів Західної України, часто не підкреслюючи цього у своїх працях, зуміли показати географи-природники: К.І. Геренчук, який мабуть один з перших побачив унікальність природи регіону загалом; завдяки Л.І. Воропай – виділене Середнє Придністер'я в окремий фізико-географічний край; П.Г. Шищенко Західно-Український лісостеповий край «підняв» до рангу природної зони широколистяних лісів. Географи-суспільники (С.Л. Рудницький і О.І. Шаблій) зуміли, можливо й інтуїтивно, врахувати унікальність природи і ландшафтів Західної України у своїх фундаментальних наукових працях.

Результати дослідження. Є багато чинників, що зумовлюють унікальність природи і ландшафтів Західної України, проте визначальним з них є *контактність*:

–контактність розташування в зоні активної взаємодії різнотипних геотектонічних структур: з одного боку – південно-західного крила Подільської монокліналі Східно-Європейської докембрійської платформи, з іншого – Передкарпатського прогину Карпатської покривно-складчастої структури альпійського орогенезу. На північний захід Подільська монокліналь доволі стрімко «падає» і поступово переходить у глибоку Львівсько–Волинську западину. Тут кристалічні породи занурюються на глибину понад 4000 метрів і геологічне «тіло» регіону формують пласти осадових порід верхнього протерозою, палеозою, мезозою і кайнозою. Як результат – таких унікальних геологічних розрізів силуру і девону, як на Середньому Придністер'ї, ніде немає. У 1968 році на ці розрізи приїхали подивитись учасники III Міжнародного симпозіуму з розмежування силурійської та девонської систем, що відбувався у Москві. Їх здивуванням не було меж, а зразки порід вони з великою вдячністю відправили в музеї своїх країн. Зараз багато геологічних розрізів є опорними, еталонними.

У зв'язку з поширенням карбонатних і сульфатних відкладів примітною особливістю території Західної України є наявні тут унікальні поверхневі й підземні карстові утворення. Найбільшими і найвідомішими печерами на межиріччі Серету та Збруча є Кришталева, Озерна, Оптимістична, Млинки, Вертеба, Мокра, Сталактитова та ін.;

– унікальний тектонічний і геологічний розвиток території Західної України відобразився в *оригінальній орографії та морфоструктурній пластиці поверхні*. У жодному з регіонів України, та і Європи загалом, немає такого унікального поєднання (набору) орографічних структур як у межах Західної України. На південно-західній околиці Подільської височини простягається чітко окреслений вал «Придністровських височин» (за К.І. Геренчуком), що контактують з глибоко врізаною (до 220 м) складно організованою долинно-річковою системою Дністра з її Великим каньйоном – красою та гордістю Західної України і Поділля. На заході Розточчя, а також на північному заході не менш цікаве Подільське горбогір'я (Гологори й Вороняки), на півночі єдині в своєму роді останцеві Кременецькі гори, що справедливо отримали назву «Малі Карпати» і давно заслуговують статусу Національного природничого парку. З північного-заходу і на південний схід майже на 220 км. від с. Підкамінь Львівської області до устя р. Студениці у Придністер'ї, простягнулась оригінальна і єдина у Європі гряда водоростевих рифів – Подільські товтри, що піднімається над поверхнею на 60-80 м. Крім того, саме у межах Західної України зосередженні найвищі відмітки поверхні Східно-Європейської височини: г. Бона – 410 м, г. Бохит – 440 м, г. Камула – 471 м. і нарешті г. Берда – 515 м. Це було б не дивно, якби ці орографічні елементи, сформувались в умовах «прямого» рельєфу. Проте, це *унікальне орографічне різноманіття* «оформилось» на «оберненому» (інверсійному) рельєфі. До цього необхідно додати й те, що поверхня території Західної України нахилена у чотирьох напрямках. Головна вісь – північний захід-південний схід. Усе разом теж є відображенням контактності території між Карпатськими горами та Східно-Європейською рівниною;

– особливістю геопросторового розташування та контактністю зумовлена й *унікальність кліматичних умов*. Західна Україна знаходиться в південних широтах помірного поясу, в середньому довготно-провінційному секторі Європи. Це впливає на кліматичні умови, а їхні показники давно «непокоїли» науковців. Саме через своєрідність кліматичних умов розгортались дискусії щодо належності території Західної України до тієї чи іншої природної смуги. У межах регіону всі показники сонячної енергії та атмосферних опадів перевищують середньозимотні норми: тривалість сонячного сяяння до 1950 годин за рік, річна сума радіації до 110 ккал/см², сума температур понад 10° становить 2550 °С, середньорічні суми опадів – від 750 до 575 мм, коефіцієнт зволоження – 2,4-2,8. Простежується бар'ерна роль Подільського горбогір'я і Товтрового пасма – зростання на схід континентальності клімату, але загалом Західна Україна знаходиться, переважно, у вологій помірно-теплій кліматичній зоні;

– геолого-геоморфологічні особливості території та достатня зволоженість сприяють формуванню тут *найгустішої для рівнин України річкової мережі*. На середньому Придністер'ї її щільність сягає 0,53–0,58 км/км² проти 0,24 км/км² в Україні. Річки збирають і концентрують у своїх річищах енергію поверхневих та підземних вод, маси гірських порід та інформацію і майже все *виносять за межі регіону*. Разом з тим, вони, як капіляри, зв'язують природу і ландшафти Західної України у єдине ціле, води річок є своєрідним індикатором її екологічного стану;

– не менш своєрідним є й ґрунтовий покрив території Західної України. Тут зустрічаються майже всі зональні типи ґрунтів рівнинної частини України: від дерново-підзолистих через сірі лісові до чорноземів типових, а на південному сході – й чорноземів південних. Не лише різноманіття ґрунтів, але і їх просторове розташування виокремлює Західну Україну серед інших регіонів. Особливо чітко тут виражена висотна диференціація меридіонально розташованих ґрунтів Придністер'я, а також «низькогірна» диференціація Подільських товтр та Кременецьких гір;

– контактністю розташування зумовлена й *унікальність рослинного і тваринного світу* території Західної України. Їх *неможливо віднести до якоїсь однієї природної смуги*. Зараз тут сформувався особливий біогеоценоз західного лісополю України. У межах Західної України тісно переплелися й взаємопов'язані рослинний і тваринний світ гір (Карпат) та рівнин (Східно-Європейської). Тут взаємодіють рослинні угруповання з належними їм зооценозами широколистяних лісів Центральної Європи (з буком), лісостепу Східної Європи (ліси з дубом), мішаних хвойно-широколистяних лісів Північної Європи та через долину Дністра – вододіли лучно-степового Причорномор'я. Така значна різноманітність ґрунтів та рослинних угруповань суттєво ускладнює не лише їх межування, але й виокремлення меж різноманітних типологічних і регіональних ландшафтних комплексів;

– *контактністю зумовлена й надзвичайна контрастність та різноманіття ландшафтних комплексів території Західної України, їх унікальні властивості*. Це тема окремого,

фундаментального дослідження. Тут лише зазначимо, що у межах Західної України зійшлися ландшафти гір і рівнин, у минулому – природних смуг широколистяних (із заходу) і мішаних хвойно-широколистяних (з півночі) лісів, лісостепу із сходу та степу з півдня. Л-токсерофітизація середовища – розвиток у межах широколистянолісових ландшафтів лучно-степових – обумовив в минулому формування не лише на Середньому Придністер'ї (за Л.І. Воропай) [1], але й в межах Західної України своєрідного «західноукраїнського» лісостепу;

– ще одна *особлива і мало досліджена унікальність ландшафтів Західної України зумовлена їх просторовим розташуванням на крайніх межах свого поширення* - широколистянолісових Центральної Європи на крайній західній, північноєвропейських – на крайній південній, східних лісостепових – на крайній західній і південних степових – на крайній північній межах. Будь-який ландшафтний комплекс, рослинне угруповання або навіть окремих вид, якщо він знаходиться на крайній межі свого існування, в екстремальних умовах набуває унікальних властивостей, що дають можливість не лише вижити й бути оригінальними, але й розмножуватись, розвиватись, бути стійкими до антропогенних навантажень, конкурентів тощо. З деревних порід у межах лісостепу яскравим прикладом є дуб черешчатий. Його поширення на крайній межі знаходження деревних порід (між лісом і степом) не лише не пригнічує його розвиток, але й надає дубу унікальних властивостей: гарного розвитку, текстури, твердості тощо.

Ландшафтні комплекси, що знаходяться на крайніх межах свого розповсюдження виокремлюються підвищеною, з одного боку, стійкістю, з іншого – вразливістю. Їхній природний потенціал надзвичайно високий і дає можливість не лише протистояти, але й протидіяти антропогенним навантаженням. Цим фактором Західна Україна наділена щедро. Тут, загалом на невеликому за площею просторі, зосереджений значний потенціал територіальних, «геологічних», кліматичних, водних, ґрунтових, рослинних, естетичних, спелеологічних та інших ресурсів. Унікальний природний і ландшафтний потенціал території теперішньої Західної України оцінила вже давня людина. На Середньому Придністер'ї її сліди з'являються 150 тисяч років тому. У верхньому палеоліті та мезоліті тут зафіксовано близько 600 різних поселень, Середнє Придністер'є визнано опорним регіоном для вивчення палеоліту Східної Європи. У межах Західної України Людина й Природа пройшли тривалий (тисячі років) та складний шлях взаємодії і взаємоадаптації. Цей досвід теж унікальний і є неоціненним багатством краю. У співтворчості з Природою людина створила адаптовані системи природокористування і розселення, пам'ятки археологічні, історичні, архітектурні, особливо культові, садово-паркового мистецтва, різноманітні види народної творчості і промислів, неповторні міста, містечка і села. Контактність, різноманітність і, як наслідок, стійкість допомогли Природі Західної України витримати тисячорічні активні антропогенні навантаження. Якщо до цього додати й *прикордонність* території Західної України, де кожний освоював природні багатства краю по-своєму і як хотів, стає зрозумілим, чого *природний потенціал ландшафту регіону теж є унікальним*. Поки що він витримує якщо не усе, то багато.

Разом з тим, крім стійкості, ландшафти, що перебувають на крайніх межах свого розповсюдження, мають, на жаль, ще одну властивість – *підвищену вразливість у порівнянні з типовими*. Ця ранимість, у першу чергу, проявляється через агресивний розвиток небажаних процесів, через легкість знищення унікальних природних (натуральних і антропогенних) об'єктів, на які так багата Західна Україна, через погіршення екологічного стану тощо. Звідси необхідність пізнання, розуміння, збереження та раціонального використання унікальної природи і ландшафтів Західної України;

– унікальність заповідного потенціалу Західної України вивчена достатньо, але не повністю. Крім об'єктів натуральної природи, у заповідний фонд необхідно включати й натурально-антропогенні та антропогенні об'єкти. Серед антропогенних на особливу увагу заслуговують ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи. До них відносяться ландшафтні комплекси, де гармонійно поєднані унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні архітектурні або господарські споруди [2]. Це історико-географічні центри міст і містечок із старовинною архітектурою, культові споруди з оригінально оформленими земельними ділянками біля них, фортеці й замки з прилеглими територіями, садово-паркові ансамблі з палацами і садибами, старі «водяні» млини, заводи і фабрики на річках та багато інших. Їхньою кількістю, архітектурними особливостями та сучасним станом формується історико-географічний «образ» будь-якого регіону, зокрема й Західної України. Їх повернення у сьогодення – не лише данина історії та необхідність у

Природні і антропогенні ландшафти у сфері природокористування *Наукові записки. №1. 2010.*

відповідних заповідних об'єктах. Це – ознака цивілізованості регіону й держави загалом. У Західній Європі такі об'єкти вже давно відновлені та успішно працюють на благо держав.

Висновок. Природа і ландшафти Західної України унікальні. Про них написано багато, але й зараз, на початку ХХІ сторіччя, немає узагальнюючої монографії чи окремої колективної праці, де унікальність природи і ландшафтів Західної України, особливості їхнього господарського освоєння й проблеми збереження були б подані цілісно. Можливо, ця стаття буде першим кроком до створення їх цілісного «образу». Йдеться не лише про природу і ландшафти. Тут унікальні також історія розвитку соціальної системи, територіальна організація її структури, екологічне середовище й менталітет людини. Зрозуміло, що для такого широкого пізнання Західної України потрібні сумісні зусилля фахівців різних галузей знань. «Велика книга» загального образу Західної України ще попереду і, сподіваюсь, що буде.

Література:

1. *Воропай Л.І.* Середнє Придністров'я – унікальний регіон України / *Л.І. Воропай // Середнє Придністров'я // За ред. Г.І. Денисика.* – Вінниця: ПП «Видавництво «Геза», 2007. – 431 с.
2. *Денисик Г.І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України / *Г.І. Денисик.* – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.

Резюме:

Денисик Г. УНИКАЛЬНОСТЬ ПРИРОДЫ И ЛАНДШАФТОВ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ.

Рассмотрены факторы, которые обуславливают уникальность природы и ландшафтов Западной Украины. Среди них определяющим является контактность размещения региона, что существенно влияет на его климат, почвы, растительность, животный мир, ландшафты и разнообразие заповедных объектов, а также особенности их рационального использования и охраны. Отмечено что и в начале ХХІ столетия нет фундаментальной работы, где бы уникальные особенности природы и ландшафтов Западной Украины, а также сформировавшейся на их фоне социосистемы и менталитета людей, были отображены совместно.

Ключевые слова: Западная Украина, природа, ландшафты, регион, контактность, уникальность.

Summary:

Denysyk G. THE UNICITY OF NATURE AND LANDSCAPES OF WESTERN UKRAINE.

Factors which predetermine the unicity of nature and landscapes of Western Ukraine are considered. Among them pinness of location of region, which has a considerable influence also on his climate, soils, vegetation, animal kingdom, landscapes and varieties of the protected objects, and also their features of the rational use and guard are determining. It is marked that and at the beginning of the ХХІ century there is no fundamental labour, where unique properties of nature and landscapes of Western Ukraine, and also of sociaty systems, which are formed on their background, and original mentality of people, were rotined integrally.

Keywords: Western Ukraine, nature, landscapes, region, pinness, unicity.

Надійшла 21.03.2010р.

УДК 551.4:911.2 ≡ 330.15:477.84

Ігор КАСІЯНИК, Інна ЛЮБИНСЬКА, Володимир МИСЬКО, Ганна ЧЕРНЮК

ОЦІНКА ЛАНДШАФТІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРИДНІСТЕР'Я З ПОЗИЦІЙ ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

За оціночними показниками встановлено, що понад 50% території Хмельницького Придністер'я займають найбільш сприятливі і сприятливі для землеробства природні комплекси з бонітетами ґрунтів від 60 до 100 балів. Сприятливі для рекреації типи ПК займають до 40-45% площі. Оціночні показники показують як доцільніше використовувати ресурси різних типів природних комплексів (ПТК).

Ключові слова: ландшафт, оцінка, ступінь сприятливості, землеробство, бонітет ґрунтів, рекреація, Хмельницьке Придністер'я, природні комплекси – ПТК.

Рациональне природокористування базується на комплексному підході до вивчення природних умов та оцінки природних ресурсів конкретних регіонів. Класики ландшафтознавства звернули увагу на те, що в природі має місце нерівнозначність факторів розвитку [2,5,7]. Тому доцільно розрізняти ведучі та підпорядковані фактори і процеси в формуванні природних комплексів. Н.А.Солнцев [7] розподілив природні компоненти в залежності від їх ролі та сили впливу в один загальний ряд від самих сильних до самих слабких: 1) геологічна будова, 2) літологія, 3) рельєф, 4) клімат, 5) води, 6) ґрунти, 7) рослинність, 8) тваринний світ. Всі фактори об'єднуються в 3 групи: а) літогенні, б) гідро-кліматогенні, в) біогенні. Дзеркальним відображенням ландшафту є ґрунти, які являють собою комплексне природне утворення, як результат взаємодії всіх трьох груп компонентів, тому що є